

ποιήτρια δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ὁμιλεῖ αὐτοβιογραφικῶς περὶ ἑαυτῆς. Ἄλλα καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην κακῶς θεωρεῖται ὅτι στρέφεται ἡ ζηλοτυπία ἐναντίον τοῦ θαυμαζομένου ἄρρενος ἀντὶ κατὰ τῆς θήλεος, ὡς ἀνταγωνιστρίας, ὡς δεικνύουσι καὶ τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα, δι' ἃ ἐπικαλεῖται ὁ σ. μαρτύρια παλαιὰ καὶ νέα ἐκ τῆς ποιήσεως. Εἰς τὸ Ἄπ. 34 V, τὸν ὕμνον πρὸς τοὺς Διοσκούρους τοῦ Ἄλκαίου, οὗτος πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι δὲν εἶναι γενικὸς, ἀλλὰ ἔχει εἰδικὸν σκοπὸν, δηλ. νὰ προστατεύσῃ οὗτοι τὴν κινδυνεύουσαν ἐκ τοῦ τυράννου πόλιν, ἣτις συμβολίζεται ὡς μέλαινα ναῦς, ὄχι μόνον, ἐδῶ ἀλλὰ καὶ ἄλλου (πρβλ. Ἄπ. 30/18 D *ναῖ φορήμεθα σὺν μελαίνα*, ἐνθα φέρεται κινδυνεύουσα ἀπὸ τὸν τυράννον Μυρσίλον).

Ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ βιβλίον του μὲ τὴν ἀνάλυσιν τῶν ποιημάτων τῶν τεσσάρων μειζόνων τύπων τῆς λυρικῆς ποιήσεως κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν ἔδειξεν ὅτι τὸ Ἐγὼ εἶναι καὶ προσωπικὸν καὶ ἀντιπροσωπευτικὸν τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου του. Ἡ ἀτομικὴ φωνὴ τοῦ ποιητοῦ δὲν εἶναι μόνον τοῦ ποιητοῦ, εἶναι ποιητικὴ, ἔχουσα ἰδίαν πραγματικότητα ἐντὸς τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους καὶ ἔχει κριτήρια ὄχι ἱστορικά, ἀλλὰ λογοτεχνικά. Τονίζει ὁ σ. ὅτι ἡ λυρικὴ αὐτοέκφρασις ἔχει ἀξίαν ἱστορικὴν καὶ βιογραφικὴν, ἀλλὰ καθ' ἑαυτὴν οὔτε ἱστορικὰς οὔτε βιογραφικὰς πληροφορίας παρέχει. Κακῶς δὲ μὲ τὰς παρεξηγημένας αὐτὰς ἀπαίτησεις εἶχον κηρυχθῆ ὁ Ἀρχίλοχος λιποτάκτης, ὁ Ἰππῶνας ἐπαίτης, ἡ Σαπφὼ ὁμοφυλόφιλος κλπ. Ἡ δι' ἐμπεριστατωμένης καὶ συστηματικῆς ἀναλύσεως καὶ διὰ παρατάξεως σοβαρῶν ἐπιχειρημάτων ἀντίκρουσις τῶν ἐσφαλμένων ἀντιλήψεων καὶ ἐρμηνειῶν τῆς τελευταίας αὐτῆς περιπτώσεως ἀποτελεῖ ἰδιαίτερος σημαντικὴν προσφορὰν τοῦ συγγραφέως.

ΠΑΝ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΝΤΖΟΣ

* * *

W. BIEHL, **Euripides Orestes**, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Leipsig 1975, σελ. 158.

Κάθε προσπάθεια πρὸς νέαν ἔκδοσιν τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδου εὐδοῦται χάρις εἰς τὰς ἐρεῦνας πού πρόσφατα ἔγιναν εἰς τοὺς κώδικας, τοὺς παπύρους, τὰς πηγὰς, τὰς ὁμοιότητας τῶν χωρίων, τὰς μιμήσεις κτλ. τοῦ ἔργου τοῦ Εὐριπίδου. Ἐὰν ξεκινήσῃ κανεὶς μὲ τὴν βοήθειαν τῆς περιφήμου ἐργασίας τοῦ A. Turyn, *The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides* (Urbana 1957) καὶ ὀδηγὸν τὸν κατάλογον τοῦ R. A. Pack, *The Greek and Latin Literary Texts from Greco-Roman Egypt* (Ann. Arbor 1965²) καὶ τὴν μελέτην τοῦ B. E. Donovan, *Euripides Papyri* (New Haven / Toronto 1969) θὰ πατήσῃ μὲ ἀσφάλειαν εἰς σταθερὸν ἔδαφος. Ὁ Werner Biehl παραλλήλως πρὸς τὴν πλουσίαν βιβλιογραφίαν διὰ τὸν Εὐριπίδην πού ὑπάρχει, ἔχει εἰς τὸ ἐνεργητικόν του τοῦλάχιστον 10 ἐργασίας ἰδικὰς του εἰς τὸ κείμενον τοῦ Εὐριπίδου καὶ εἰδικὰ τῆς τραγωδίας «Ὁρέστης». Ἔτσι ἡ πρόσκλησις πού τοῦ ἔγινε ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸν Οἶκον Teubner ν' ἀναλάβῃ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ὁρέστου» εἰς τὴν σειράν τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων ἦτο καθ' ὅλα ἐπιτυχής.

Χωρὶς ἀμφιβολίαν ἤμπορεῖ νὰ λεχθῇ πὼς ἡ ἔκδοσις αὐτὴ ὑπερέχει ἀπὸ κάθε προηγουμένην καὶ ἀπ' αὐτὴν τοῦ Nauck, τοῦ παρασμένου βέβαια αἰῶνος (ἔκδοσις Teubner 1871³) καὶ τὴν τοῦ G. Murray, ὡς τόσον ἀξιόλογον ἀκόμη (τῆς σειρᾶς τῆς Ὁξφόρδης 1913²).

Ὁ Biehl εἰς ἓνα ἀρκετὰ ἐκτεταμένον πρόλογον (σελ. VII—LXI) μᾶς δίδει

χρησίμους πληροφορίας διὰ τοὺς κώδικας, ἐνῶ συνάμα ἐξετάζει τὴν μεταξύ των συγγένειαν (σελ. VII—XXXII). Ἀκολουθεῖ ἓνα κεφάλαιον διὰ τοὺς παπύρους, ὅπου διαβάζει κανεὶς μὲ ἱκανοποίησιν — ἂν τυγχάνῃ μάλιστα νὰ εἶναι παπυρολόγος — τὴν δὴλωσιν: *Permagnus est numerus papyrorum, quae fragmenta ex Oreste continent. pleraeque earum lectiones rectas testantur* (σελ. XXXII). Μία σύντομος εἰς τὴν συνέχειαν, ἀξιολόγησις τῶν γραφῶν ἀπὸ τοὺς παπύρους μᾶς δέιχνη τὴν οὐσιαστικὴν συμβολὴν ποὺ σήμερα δέχεται ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἀπὸ τὴν παπυρολογίαν: τὸν μόχθον τοῦ παπυρολόγου ἀπολαμβάνει — καὶ κάποτε ἰδιοποιεῖται — ὁ κλασσικὸς φιλόλογος. Διὰ τὰς μαρτυρίας, τὰς μιμήσεις καὶ τὰς ὁμοιότητας τῶν χωρίων θὰ ὁμιλήσῃ ὁ Biehl εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον (σελ. XXXV—XXXVIII), διὰ νὰ κλείσῃ μὲ ὀλίγα διὰ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα (σελ. XXXVIII—XLI) καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου (σελ. XLI—XLV).

Εἰς τὴν συνέχειαν εὐρίσκομεν ἀναγραφὴν τῶν σπουδαιοτέρων ἐκδόσεων τοῦ Εὐριπίδου: ἀπὸ τὴν ἐκδοσιν τοῦ Μάρκου Μουσούρου (Βενετία, 1503/4) μέχρι τῆς ἐκδόσεως τοῦ V. Di Benedetto (Φλωρεντία, 1965). Τὰς ἐκδόσεις αὐτὰς ἔλαβε ὑπ' ὄψιν ὁ Biehl εἰς τὴν ἐκδοσίν του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν μνείαν τῶν ἐκδοτῶν εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα. Ἀκολουθεῖ βιβλιογραφία εἰς τὸν Εὐριπίδην (σελ. XLVII—LV). Εἰς τὰς 9 σελίδας τῆς βιβλιογραφίας αὐτῆς, ὅπως εἶναι φυσικόν, δὲν θὰ ἤμποροῦσε κανεὶς νὰ συμπεριλάβῃ ὅ,τι ἔχει γραφῆ διὰ τὴν προκειμένην περίπτωσιν. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Biehl εἶναι ἱκανοποιητικὴ, καὶ οὐσιαστικὰ βασικὴ πρὸς περαιτέρω συλλογὴν ἀπὸ τὸν εἰδικευόμενον εἰς τὸ ἔργον τοῦ Εὐριπίδου. Ὅπως δὴποτε ὅμως ἀναγραφὴ τῶν Γραμματικῶν, Συντακτικῶν καὶ Λεξικῶν εἶναι περιττὴ. Τέλος, μὲ τοὺς πίνακας συντομογραφιῶν, κωδίκων καὶ παπύρων κλείει τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου.

Τὸ δεύτερον μέρος περιέχει τὸ κείμενον, εἰς τὸ ὁποῖον προτάσσονται δύο «ὑποθέσεις» τοῦ «Ὁρέστου», καὶ «τὰ τοῦ δράματος πρόσωπα». Τὸ κείμενον, ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν ποὺ ἔκαμα μέχρι τοῦ στίχου 1000, εἶναι ἀλάνθαστον. Ἡ μόνη παρατήρησις μου ἀναφέρεται εἰς τὴν γραφὴν *τάλλ'* (στ. 719): ἔτσι παραδίδεται ἀπὸ τοὺς κώδικας καὶ αὐτὴ ἡ γραφὴ εἶναι δεκτὴ εἰς τὰς προηγουμένας ἐκδόσεις. Ὁ Biehl ἀκολουθῶν τὸν κώδικα L γράφει *τάλλ'*. Ἀκόμη ἡ γραφὴ *κτύπον τε ἀντί κτύπον τε* (στ. 963) εἶναι προφανῶς τυπογραφικὸν ἀβλέπημα. Ἐξ ἄλλου ὅμως πολὺ σωστά ὁ Biehl γράφει χωρὶς ὑπογεγραμμένην εἰς τὸ θέμα τοῦ ρ. *σῶζω*, ὅταν οἱ ρηματικοὶ τύποι προέρχονται ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ ἀορίστου (*σῶσόν μ'* 384, *σεσωσμένος* 473, *ἔσωσ'* 575, *σώσης* 645, *σώσαιμ'* 712) κτλ.). Τὸ ζήτημα διαφωτίζεται ἀρκετὰ εἰς τὸ Λεξικὸν Liddell - Scott - Jones, εἰς τὸ λ. *σῶζω*.

Εἰς τὰ σημεῖα στίξεως καὶ ἰδίως εἰς τὰ ἀποσιωπητικὰ ὁ Biehl δὲν εἶναι φειδωλός. Ἡ στίξις ποὺ βάζει διευκολύνει ἴσως τὴν θεατρικὴν παράστασιν ἀλλὰ μήπως εἶναι προσωπικὴ ἀποψις ἰδικῆ του; Τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ λείπουν ἀπὸ τὴν ἐκδοσιν τοῦ Murray.

Εἰς τὸν στίχον 100 γράφει ὁ Biehl *δέ μοι σύμφωνα μὲ τοὺς κώδικας, δ' ἔμοι ὁ Murray σύμφωνα μὲ τὴν μοναδικὴν μαρτυρία τοῦ V (καὶ τῶν Σχολίων)*. Ἡ προτίμησις αὐτῆς ἢ τῆς ἄλλης γραφῆς δὲν ἔχει, νομίζω, σημασίαν. Οἱ τύποι τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας *ἐμοὶ ἢ μοι* χρησιμοποιοῦνται ἀδιάφορα ἀπὸ τὸν Εὐριπίδην, καὶ μάλιστα ἐδῶ ἀπὸ τὴν Ἑλένην εἰς τὸν λόγον τῆς ὁποίας ἀνήκει ὁ στίχος.

Γενικὰ βλέπει κανεὶς πῶς ὁ Biehl εἶναι ἀρκετὰ πιστὸς εἰς τὰς γραφὰς τῶν κωδίκων — πρᾶγμα ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ σύγχρονος κριτικὴ — ἐνῶ ὁ Murray πρόθυμα δέχεται διορθώσεις συγχρόνων του ἢ παλαιότερων φιλολόγων, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐλάχιστα ἐπεβεβαιώθησαν ἀπὸ τὰ παπυρικὰ κείμενα, ὅπως π. χ. *ἄγ'* Weil καὶ Π⁷: *ἀλλ'* κώδικες καὶ Π¹³ (στ. 1340).

Αἱ ἀποκλίσεις τοῦ Biehl ἀπὸ τὸν Murray εἰς τὸ κείμενον τοῦ Εὐριπίδου εἶναι

δλίγαι. Ὅπου ὅμως συμβαίνουν, μαρτυροῦν χωρὶς ἀμφιβολίαν, καλυτέραν θέσιν τοῦ Biehl εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου. Π. χ. εἰς τὸν στ. 291 ὁ Murray ἔχει: *μήποτε τεκούσης ἐς σφαγὰς ὄσαι ξίφος σύμφωνα με τοὺς κώδικας BLP καὶ τὰ Σχόλια*. Ἐν τούτοις ἔτσι ὁ στίχος παρουσιάζει μορφήν (*μήποτε τεκούσης*) ποῦ ἀποκρούεται ἀπὸ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς εὐρυθμίας τοῦ λόγου· πρβλ. [Ἰσοκράτους] *Τέχνη* 6: *μηδὲ τελευτᾶν καὶ ἄρχεσθαι ἀπὸ τῆς αὐτῆς συλλαβῆς, οἷον εἰπούσα σαφι, ἠλίκα καλά, ἐνθα Θαλῆς*. Ἡδὴ ὁ Porson ἐπρότεινε τὴν γραφὴν *μη τῆς ἀντι μήποτε* καὶ οἱ κώδικες MAV ἔχουν *μήπω*. Τὴν τελευταίαν γραφὴν δέχεται, ὀρθᾶ νομίζω, ὁ Biehl.

Εἰς τὸ κείμενον τοῦ Porson φαίνεται ὁ Biehl πὼς ἔχει ἰδιαιτέραν ἐμπιστοσύνην. Ἔτσι δέχεται τὴν διόρθωσιν εἰς τὸν στ. 491, ποῦ βάζει χωρὶς δισταγμῶν μέσα εἰς τὸ κείμενον: *πρὸς τόνδε σοφίας τίς ἂν ἄγών ἦκει πέρι; Porson, Biehl: πρὸς τόνδ' ἄγών τις σοφίας (ἀσοφίας Bothe Murray) ἦκει πέρι (πέρι; Murray)*.

Τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα τοῦ Biehl εἶναι ἐκτενέστερον ἀπὸ αὐτὸ τοῦ Murray, πλουτισμένον μὲ περισσοτέρας ποικιλίας γραφῶν ἀπὸ τοὺς κώδικας καὶ τὰς ἀρχαίας μαρτυρίας, ἐνῶ εἶναι περιορισμένον ἀναφορικὰ μὲ τὰς διορθώσεις νεωτέρων φιλολόγων, τὰς ὁποίας ὁ Murray δὲν παραλείπει ν' ἀναφέρῃ. Αὐτὸ δὲν σημαίνει βέβαια πὼς ὁ Biehl ἀγνοεῖ ἢ ἀρνεῖται τὴν συμβολὴν τῶν νεωτέρων φιλολόγων εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τοῦ Ὁρέστου. Ἀντίθετα, τὰς ἀξιολόγους διορθώσεις ἢ προτάσεις τὰς δέχεται καὶ ὁ ἴδιος καὶ μερικὰς ἀπ' αὐτὰς βάζει εἰς τὸ κείμενον. Ἔτσι ἀναφέρονται φιλόλογοι ἀπὸ τὸν Μουσοῦρον (ἐκδ. 1504) μέχρι τὸν Di Benedetto (ἐκδ. 1965), καὶ παρελαύνουν μεγάλα ὄνόματα (Musgrave, Porson, Dindorf, Nauck, Kirchhoff, Murray, Wilamowitz κτλ.) ποῦ συνδέονται μὲ ἐκδόσεις τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδου.

Ὁ Biehl προσφέρει ἀκόμη εἰς τὸ βιβλίον του αὐτὸ τρία ἐπιπρόσθετα κεφάλαια, ὅπου καταξιώνεται ἡ ἐκδοσις τοῦ «Ὁρέστου», καὶ βοηθεῖται θετικὰ ὁ μελετητῆς εἰς τὴν ἔρευνάν του εἰς τὸν Εὐριπίδην γενικὰ καὶ τὸν «Ὁρέστην» εἰδικά. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον (*Adnotationis criticae supplementum* σελ. 94—107) περιέχει σημειώσεις σχετικὰς μὲ τὴν ἐρμηνείαν, τὰς πηγὰς, τὰ σχήματα λόγου, τὰ παράλληλα χωρία κτλ. Εἶναι, ἐν περιλήψει, μία ἔξοχος ἐργασία ἐπὶ τοῦ «Ὁρέστου». Ἐδῶ φαίνεται ὁ μόχθος καὶ ἡ πολυετής ἐνασχόλησις τοῦ Biehl μὲ τὸν Εὐριπίδην.

Τὸ δεύτερον κεφάλαιον (*Testimonia selecta*, σελ. 108—133) περιέχει, κατ' ἐπιλογὴν, τὰς μαρτυρίας τὰς σχετικὰς μὲ τὸ κείμενον τοῦ «Ὁρέστου». Ἡμπορεῖ νὰ εἰπῇ κανεὶς ἀνεπιφυλάκτως πὼς πρόκειται περὶ σπουδαίας συμβολῆς εἰς τὸ κείμενον· ἀλλὰ διατὶ νὰ μὴν εἰσέλθουν εἰς τὸ κύριον σῶμα τοῦ βιβλίου (μετὰ τὸ κείμενον καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα); Ἡ ἔκτασις τῶν μαρτυριῶν αὐτῶν δὲν εἶναι τόση, ὥστε νὰ δημιουργήσῃ δυσαναλογίαν εἰς τὴν μορφήν τῆς ἐκδόσεως· ἀντίθετα, θὰ διευκόλυνε περισσότερο τὸν ἀναγνώστην. Καταλαβαίνομεν πὼς ὑπάρχουν δυσκολίαι εἰς τὴν σελιδοποίησιν, ἀλλ' αὐτὸ εἶναι κάτι ποῦ ὑπερνικᾶται (βλ. τὸν δεύτερον τόμον τοῦ Πλωτίνου εἰς τὴν ἐκδοσιν τῆς Ὁξφόρδης).

Τὸ τρίτον κεφάλαιον (*Conspectus metrorum*, σελ. 134—158) περιέχει τὴν μετρικὴν μορφήν τῆς τραγωδίας, καὶ ὄχι μόνον τῶν χορικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν διαλογικῶν μερῶν ποῦ ἐκφεύγουν ἀπὸ τὸ ἱαμβικὸν τρίμετρον. Ἡ χρησιμότης μιᾶς τοιαύτης ἐργασίας εἶναι κατάδηλος — πολλαὶ ἐκδόσεις τραγωδιῶν ἔχουν ἤδη συμπεριλάβει κάτι τοιοῦτον. Ἡ μετρικὴ μορφή κάθε ποιητικοῦ κειμένου θὰ πρέπη νὰ γίνῃ ἀναπόσπαστον τμῆμα τῆς ἐκδόσεώς του.

Ἡ ἐκδοσις τοῦ Biehl, εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν, ἀποτελεῖ ὀρόσημον εἰς τὴν ἐκδοτικὴν προσπάθειαν ἀρχαίου κειμένου.